www.etnolog.org.ua

НОТАТКИ І РОЗВІДКИ

Олена Богданова

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОІНТОНАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ЛІРНИЦТВА

Лірницький традиційний репертуар на рубежі XIX—XX століть відзначався особливим багатством та розмаїттям, про що зазначено в роботах музикознавців-фольклористів: Ф. Колесси, М. Лисенка, К. Квітки, Є. Ліньової, В. Горленка, П. Демуцького та інших. Проте питання класифікації спадку лірників залишалися поза увагою дослідників.

Вивчення музичних особливостей лірницької творчості як певної музично-інтонаційної системи обумовлює необхідність комплексного осмислення жанрово-тематичних, функціональних, виконавських характеристик. Посилаючись на об'єктивні причини — стан збереження лірницької традиції і суб'єктивні — ставлення до лірницької творчості як до жебрацької та її недостатню престижність як об'єкта наукового вивчення для дослідників кінця XIX — початку XX століть (в порівнянні, наприклад, з кобзарським мистецтвом), констатуємо факт як нині маловідомий, колись усіма знаного і надзвичайно поширеного явища національної української культури. Таким чином, вивчення питання класифікації репертуару лірників стає повною мірою нагальною проблемою та складає труднощі з боку добору музично-ілюстративного і нотного матеріалу.

Дана робота базується на нотних записах М. Лисенка, Ф. Колесси, П. Демуцького, Л. Куби, Є. Ліньової, що характеризують переважно Київську та частково Чернігівську і Полтавську губернії. Ці записи аналізуються в порівнянні з нотним матеріалом пізнішого часу, вміщеним у збірці "Пісні Трипільщини" (під загальною редакцією Ст. Стельмащука). Використано також сучасні експедиційні матеріали, а саме: Житомирської (1991 р.) та Волинської (1995 р.) експедицій ПНДЛ при Київській консерваторії.

За жанрово-тематичними ознаками лірницькі пісні пропонуємо розподілити на три основні розділи: побожні пісні, епіко-імпровізаційні твори, побутові жанри.

До першого належать пісні суто релігійної тематики, запозиченої з духовної літератури (Богогласник, Святе Письмо, Житіє Святих, молитовники тощо). Тексти канонічного походження, а по суті апокрифічні. "Тут чужий книжковий елемент тримає в кайданах розум співаків, і вони, боячись поплутати малознайомі імена і факти, зберігають їх механічно, полекули до невпізнання у перекрученому вигляді" [1]

Основу другого складають пісні (напіврелігійні) повчально-моралізуючі, філософські. Їх можна розглядати в двох аспектах: конкретно-фак-

www.etnolog.org.ua

тологічному, з широкими епічними оповідями, життєвими описами баладно-легендового типу, іноді з конкретною історичною підосновою; ліризовано-емоційному, як особистий монолог-скарга чи переживання. Цій групі пісень найбільшою мірою властива імпровізаційна манера виконання з елементами авторського мислення як у вербальній сфері, так, особливо, музичному вираженні. Тут лірницька творчість наближається та навіть ідентифікується з кобзарським мистецтвом.

Третій розділ — світські пісні, переважно пов'язані з жартівливою та сатиричною тематикою. Особливе місце займають ліричні пісні з побутовими та соціально-побутовими мотивами. Їм притаманні як стабілізовані мелодично-тематичні структури (наприклад, у жартівливих піснях), так і вільно-варіативні, включаючи авторизовані твори (особливо в сатиричних, а також у ліричних зразках).

Лірницький репертуар становить не тільки різнобарвну палітру тем і сюжетів, що охоплювали ледь не всі сторони переважно духовного життя людини, але й вражаюче розмаїття музичних жанрів: псальми, духовні вірші, канти, думи, епіко-історичні пісні, баладного складу, лірико-побутові, жартівливі й танцювально-інструментальні наспівання, кічеві новотвори. Об'єднані певними музично-стильовими ознаками в єдину цілісність, вони складають жанрово-тематичну систему українського лірництва. Маємо таке явище, як "жанрово-тематична дифузія" (А. Іваницький), тобто взаємопроникнення, утворення перехідних зон, що об'єднують у собі ознаки і функції окремих жанрів, виявляючи їх спорідненість. Таким багатозначним стильовим явищем є, наприклад, епіко-імпровізаційні жанри, що пронизують та збагачують пісні кожної групи. Музична характеристика лірницької творчості неоднорідна і змінюється відповідно музично-жанровим ознакам. Зупинимось на трьох основних різновидах, що становлять основні напрямки музичного лірництва: псальми, епіко-імпровізаційні твори, жартівливі пісні.

Псальми — чи не найменш досліджений жанр у сучасному музикознавстві. "Духовний вірш, чи як говорять на Україні, "псальми", ця своєрідна форма "позаобрядової релігії", спрямована до моральних питань життя, не залишила сліду в українських пожовтневих публікаціях" [2]. Аналогічну думку зустрічаємо в дослідженні С. Грици пострадянського часу (1994 р.): "...в умовах тоталітарного режиму майже повністю більш як на півстоліття було відкинено глибинний пласт духовної спадщини — духовні вірші, псальми, пісні-молитви, пов'язані з християнством" [3].

Як відомо, псальми (від грецької похвальна пісня, із супроводом струнного інструмента) — релігійні гімни на тексти псальмів Давида (150 творів). У XVII ст. поширилися в Україні, Росії, Білорусі водночас як церковний жанр, що виконувався у храмах, та побутовий для домашнього співу. В радянському музикознавстві ідентифікувався із жанром канта та вважався перехідним від церковної музики до світської [4]. Проте, в творчості лірників — "божих людей" — псальми зберігають значення переважно побожних пісень з високим духовним сенсом. Псальми, або "оригінальні українські твори книжкового походження" (за Ф. Колессою), в музичному відношенні не виявляють стилістичної єдності. Їх інтонаційний стрій становить складний сплав елементів духовного вірша, канта, української народної пісні, побутових жанрів, церковних розспівів та професійної музики. Не заглиблюючись у детальний музичний аналіз псальмів, що має бути темою окремого дослідження, підкреслимо головні риси даного жанру: домінуюча роль тексту й підпорядкована роль мелодії, загальний стримано-ліричний тон висловлювання, декламаційно-пісенний тип мелодики, обмеженої досить вузьким вокальним діапазоном, відсутність широких ходів у мелодії в межах однієї

www.etnolog.org.ua

мелодичної фрази. Ладоінтонаційні особливості визначаються певним розмаїттям з переважанням однотональних наспівів.

Виділимо типові ладові структури в нижченаведеній схемі:

ЛАДИ	Мінор гарм. (октавна форма)	Мін. пентахорд (без VI ст.)	Мін. гексахорд (без VII ст.)	Мінор неоктавні форми	Мін. → (маж.) відхилення в паралельн. тональності	Маж. пентахорд
ЛФ	S4 + Ч5 (заповн.)	Ч5 + ↓М2 Ч4 + ↓М2 S4 + Ч4 + + ↓М2	Ч5 + + ↑М2 S4 + Ч5+ + ↑М2 S4 + М6	Ч5 Ч5 + ↓М2 S4 + Ч5 S4 + Ч4 М3 + ↑М2 + ↓М2	М3 + В3(→III) S4 + М3 + ↓М2 [В3 + ↓М2]	Ч5 + ↓М2 Ч5 + ↑М2

* Умовні позначення: S4 — субкварта; ↓М2 — нижній приставний 1/2 Т; ↑М2 — верхній приставний 1/2 Т

Про вплив професійної музичної культури свідчать широке використання вводно-тонових звороті (у каданеових зонах, як закріплення тоніки, та на початку, як оплітання тоніки), тяжіння до гармонічного мінору, яскрава визначеність кадансів, переважання чіткої періодичної структури. Серед найуживаніших числових структур зустрічаються такі: $4 + 4^2$ з приспівом $4 + 4^2$, або без приспіву: $4(4 + 4^{3.5})$; (4 + 4) (4 + 3); (4 + 6)2; (4 + 4 +5)2; (6 + 6)2 тощо. Також трапляються зразки з нестабільною строфікою та варіативно-рухомою складочисловою структурою вірша, що не розглядаються в даній роботі.

Епіко-імпровізаційні жанри — розділ лірницької творчості, що найближче стоїть до кобзарського мистецтва та збігається з їхнім репертуаром. Як визначав Ф. Колессою: "Після упадку козаччини певно значно наблизився (а то й перемішався) кобзарський репертуар до лірницького, козацькі думи набралися моралізаторських тенденцій та ознак церковщини в мові" [5]. Тематика епічних лірницьких пісень перед усім пов'язана з історичними подіями українського народу. Проте переважаючими є пісні із загальноісторичною підосновою з відображенням загального колориту епохи та особливим акцентом на стражданнях і муках українських козаків, які в народній уяві набували статусу святих мучеників й залучалися до релігійних персонажів. Історичні події подавалися забарвленими релігійними мотивами і чудесами (Почаївська Божа Матір). Таким чином особливістю цієї групи є взаємопроникнення, об'єднання історичних, реальних і релігійних сюжетів та персонажів в єдиний жанрово-стилістичний пласт, що сприймався глибоко побожними українцями як побутові Божі проповіді.

Серед творів епіко-імпровізаційного типу виділяємо такі тематичні групи: історична тематика; загальна історична (козацькі, чумацькі, бурлацькі, жовнірські, емігрантські: "По Канаді ходжу та й думу думаю", "А в лузі калина весь світ прикрасила"); сюжетно-баладні оповіді ("Ой ходив Донець 7 год по Дону"); автобіографічні мотиви, змалювання реальних подій сучасного життя з незвичайними закінченнями ("Про капітана"); релігійно-легендова з широкими епічними картинами подій, що змальовують страждання і смерть реальних, напівміфічних та міфічних осіб ("Олексію", "Лазар"); повчально-моралізуюча, що узагальнює життєвий досвід, поняття добра і зла в людських стосунках, морально-етичні норми українського народу ("Син замалку був хороший", "Сирітка").

З боку музичного вираження визначається великий вплив імпровізаційно-речитативної думної традиції. На певну спорідненість кобзарської та лірницької традиції вказував М. Лисенко в 1870-х роках: "Вмираючий тип кобзарів-бандуристів заступають лірники, переймаючи дещо з кобзарського репертуару дум, хоча ліра зовсім не надається до супроводу при рецитаціях" [6]. За свідченням В. Горленка "старші лірники знали по 5—6 дум, молодші лише 2—3..." [7].

www.etnolog.org.ua

Наспіви цієї групи характеризуються специфічними ладовими особливостями, а саме: використанням думного ладу (дорійський з IV$^{\#}$ ст.); мінорного пентахорду з IV$^{\#}$ щаблем; підкресленням інтонації зб. 2 (переважно в низхідному напрямку); опорою на тональний пентахорд (ч. 5) в сполученні з постійним оплетінням V верхнього і нижнього щаблів ЛФ = ч.5 + ↑V та ↓V

Ритмічний малюнок, ускладнений мелізматикою (іноді на рівні витонченої вібрації) та довільними тривалостями (тріолями, квартолями, квінтолями), що заповнюють майже весь наспів, перетворюють ці наспіви на довершені мистецькі імпровізації (на зразок кобзарських дум).

Ці особливості стосуються також інструментальної частини, тобто лірницької гри. За словами М. Лисенка "лірники не акомпанують самим співом, а грають перед кожним куплетом пісні, скрапуючи його такими мелізмами, що нема способу уловити їх і перекласти на ясне європейське нотне письмо. Таку музику самі лірники називають перегра. Записати ту тонку оригінальну перегру мені ніяк не вдалося" [8].

Вільна виконавська манера лірницьких наспівів, що наближається до речитативно-парлантового стилю, притаманному народним епічним співцям (особливо кобзарям), позначається у ритмічно-структурних особливостях даних наспівів. За Ф. Колессою: "Формою підходять деякі лірницькі пісні дуже близько до дум, але переважна їх частина заховує правильну строфічну будову" [9] Таким чином, зустрічається в цій групі два типи структур: астрофічної та строфічної будови. Пісні астрофічної будови наближаються до речитацій триадного типу із значною нестабільністю ритмічного малюнка. Серед пісень строфічної будови найбільш використовують такі: "Ой ходив Донець 7 год до Дону" (5 + 5)2; "Ой зійшла зоря" ("Почаївська Божа Матір") (5 + 5 + 7); "По Канаді ходжу та й думу думаю", "Сирітка" (6 + 6)2; "А в лузі калина весь світ прикрасила" (6 + 6) (4 + 4 + 6); "Олексію" (4 + 4 + 6); "Син замалку був хороший" (4 + 4)6 — за типом співомовки.

Жартівливі пісні займали чільне місце в лірницькому репертуарі. Виконувалися вони звичайно на весіллях, вечорницях, іноді на ярмарках та на прохання (замовлення) слухачів. Переважає в цій групі побутова тематика з елементами гумору й сатири, що є взагалі типовою для даного жанру: любовні стосунки та жарти, залицяння ("На краю села корчма стояла"); родинно-побутові конфлікти та негаразди ("Про тещу"); елементи соціальної тематики ("Про приймака" "Про сотника"); висміювання людських вад та недоліків, тяжіння до горілки ("Щось то в небі загриміло", "Про цехмайстра Купер'яна"); релігійно-жартівлива, наприклад, веселе залицяння до Матері Божої ("Ой матінко Божа, ой панєнко гожа").

В інтонаційно-стилістичному відношенні жартівливі пісні лірницького репертуару майже однорідні й становлять єдиний пласт з яскраво вираженими мелотипами. Це лаконічні та дуже прості наспіви-формули, здебільшого квінтового амбітусу, викладені в низхідному напрямку. Ладоінтонаційна структура спирається на ладові формули 5 типів: S4 + ч.5 - маж. пентахорд + субкварта; S4 + ч.4 — маж. тетрахорд + + субкварта; ч.5 + ↑м.2 — мін. пентахорд з верхнім приставним півтоном; ч.5 + ↑м.2 — маж./мін. пентахорд з нижнім приставним півтоном; 4 + м.3 + ↓м.2 — терцовий лад з субквартою та нижнім приставним (ввідним) тоном.

В інтонаційній будові цих наспівів виявляються певні закономірності. Так, типовим є початок наспівів з V щаблю з подальшим рухом — стрибком на I (вгору) або хвилеподібним спадом через III до I (вниз). Особливого значення набуває IV щабель. Завдяки ритмічному акцентуванню (чи подовженню), а також певному місцю в структурі наспіву (кульмінаційні ділянки) IV набуває функції "ритмічної" або ж "композиційної" опори за термінологією О. І. Мурзіної.

www.etnolog.org.ua

Заключний каданс переважає двох типів: оплетіння тоніки — II↘VII♯ I— I, що сполучається з ритмічною формою П //; низхідний рух від терції до тоніки III— III↘II↘I I з відповідною ритмічною організацією ПП або А∧//

Більшість жартівливих лірницьких пісень має переважно 2-рядну будову. В пізніших зразках можна зустрічати двочастинну форму типу "заспів-приспів", нерідко з контрастом темпів (повільно-швидко) та жанрів (пісня-танець).

Складочислова будова виявляє такі основні різновиди:

1) (6 + 6)2

12-складовий вірш — період із сталою цезурою посередині, що поділяє його на дві рівні половини. За висновками Ф. Колесси "таким віршем складено багато лірницьких пісень і взагалі пісень мандрівних, що вказували б на чуже походження цієї форми (вірш 6 + 6 улюблений особливо в народній нації західних слов'ян)" [10].

РМ (ритмічна модель) — ПП'П//ПП//://.

2) 4 + 4 + 6

Пісні коломийкової будови з танцювальним ритмом у такті 2/4, що мають модифікації 3 + 3 + 6 або 4 + 3 + 6.

РМ цієї форми ПП'ПП/ПП'////
(ПІ)

3) (4 + 4) (4 + 3)

8— 7 складовий вірш з анапестичною фігурою (⏑⏑–́) в четвертому сегменті та сильним наголосом на останньому складі, що характеризує танкову форму, названу козачком.

РМ — ПП'ПП/ПП'ПІ//

4) 5 + 5 + приспів

Зустрічається як заспів у 2-частинних формах перед приспівом. У приспіві ритмічна структура змінюється, наприклад, на коломийкову (4 + 4 + 6) або (3 + 3 + 4 + 3), чи залишається 5-складовою, утворюючи структуру ав пр.в, характерну для танкових жанрів. РМ — ППо'

До особливостей виконання належить віднести переважання помірних темпів та майже повну відсутність складових розспівів, а також яскраво індивідуальну стильову виконавську манеру. Той самий виконавець співає здебільшого в одній (зручній для нього) тональності. Жартівливі пісні в репертуарі одного лірника інтонаційно споріднені, тобто набувають інтонаційно-стильових ознак, притаманних даному виконавцеві.

Київ

[1] *Горленко В.* Кобзарі й лірники // Киев. старина. — 1884. — Кн. 12 — С. 654
[2] *Мурзіна О. І.* Коментарі до зб. *Е. Ліньової* "Опыт записи фонографом украинских народных песен" — К., 1991. — С. 83.
[3] *Грица С.* Псальми в репертуарі кобзаря // Нар. творчість та етнографія, 1993. — № 4. — С. 42.
[4] Див.: МЕ. т. II. — М., 1974. — С. 695; т. IV — М., 1978. — С. 479.
[5] *Колесса Ф.* Усна словесність // Підручники та посібники. — Тернопіль, 1966. — С. 27
[6] *Лисенко М.* Характеристика музичних особливостей українських дум, наспіваних О. Вересаєм. — К., 1978. — С. 16.
Горленко В. Кобзарі й лірники. — С. 654.
[8] *Лисенко М.* Народні музичні інструменти на Україні. — К., 1995. — С. 41.
[9] *Колесса Ф.* Ритміка українських народних пісень // Музикознавчі праці. — К., 1970. — С. 54.
[10] *Там же.* — С. 136.